

ПРАВА ЛЮДИНИ У ПАРТІЙНИХ ПРОГРАМАХ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ СИЛ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

HUMAN RIGHTS IN THE PARTY PROGRAMS OF UKRAINIAN POLITICAL FORCES OF THE LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES: A HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS

Статтю присвячено комплексному історико-правовому аналізу правозахисних положень у програмних документах українських політичних сил кінця XIX – початку XX ст. Розглянуто зміст та ідейне підґрунтя прав людини в контексті національного руху, з урахуванням подвійного імперського (Австро-Угорщина та Російська імперія) та загальноєвропейського правового впливу. Обґрунтовано, що права людини в партійних програмах виступали не лише декларативними гаслами, а й стратегічними орієнтирами, інтегрованими в державотворчі проекти та концепції модернізації суспільства.

Визначено, що громадянські та політичні свободи, зокрема свобода слова, друку, віросповідання, зібрань, рівність перед законом, недоторканність особи та житла, органічно поєднувалися із соціально-економічними правами – правом на працю, освіту, соціальне забезпечення, обмеження робочого дня, захист трудових прав. Показано, що український контекст вирізнявся поєднанням індивідуальних прав з колективними правами нації: культурною та мовною автономією, пропорційним представництвом, захистом національної ідентичності.

Аналіз проведено на прикладі програм Русько-української радикальної партії, Української національно-демократичної партії, Української соціал-демократичної партії, Української демократичної партії та Української радикальної партії. Встановлено, що ідейні відмінності між ліберально-демократичним, соціал-демократичним і національно-демократичним напрямками зумовлювали різні пріоритети у правозахисній сфері, але всі вони визнавали права людини невід’ємною умовою легітимності влади та невід’ємним елементом майбутньої української державності.

Доведено, що правозахисні положення партійних програм безпосередньо вплинули на зміст конституційних актів періоду визвольних змагань 1917–1921 рр. – Конституції УНР 1918 р. та Тимчасового Основного Закону ЗУНР 1918 р. Вони заклали основи національної правової традиції, яка збереглася у міжвоєнний період і продовжує відігравати роль у сучасному правотворенні України. Зроблено висновок, що історичний досвід українських політичних партій у формуванні правозахисних концепцій має важливе значення для розвитку демократичної правової держави та інтеграції України в європейський правовий простір.

Ключові слова: права людини, політичні партії, історико-правовий аналіз, український національний рух, громадянські свободи, соціально-економічні права, правова традиція, конституційне нормотворення.

The article is devoted to a comprehensive historical and legal analysis of human rights provisions in the programmatic documents of Ukrainian political forces of the late 19th – early 20th centuries. It examines the content and ideological foundations of human rights in the context of the national movement, taking into account the dual imperial (Austro-Hungarian and Russian Empire) and broader European legal influences. It is substantiated that human rights in party programs were not merely declarative

slogans but also strategic guidelines integrated into state-building projects and concepts of societal modernization.

It is determined that civil and political freedoms, in particular freedom of speech, press, religion, assembly, equality before the law, inviolability of the person and home, were organically combined with socio-economic rights – the right to work, education, social security, limitation of the working day, and protection of labor rights. It is shown that the Ukrainian context was distinguished by the combination of individual rights with the collective rights of the nation: cultural and linguistic autonomy, proportional representation, and the protection of national identity.

The analysis is carried out on the example of the programs of the Ruthenian-Ukrainian Radical Party, the Ukrainian National Democratic Party, the Ukrainian Social Democratic Party, the Ukrainian Democratic Party, and the Ukrainian Radical Party. It is established that the ideological differences between the liberal-democratic, social-democratic, and national-democratic directions determined different priorities in the field of human rights protection, but all of them recognized human rights as an essential condition for the legitimacy of power and as an integral element of the future Ukrainian statehood.

It is proven that the human rights provisions of party programs directly influenced the content of the constitutional acts of the period of the national liberation struggles of 1917–1921 – the Constitution of the Ukrainian People's Republic of 1918 and the Provisional Basic Law of the West Ukrainian People's Republic of 1918. They laid the foundations of the national legal tradition, which persisted during the interwar period and continues to play a role in contemporary Ukrainian law-making. It is concluded that the historical experience of Ukrainian political parties in formulating human rights concepts is of great importance for the development of a democratic rule-of-law state and the integration of Ukraine into the European legal space.

Key words: *human rights, political parties, historical and legal analysis, Ukrainian national movement, civil liberties, socio-economic rights, legal tradition, constitutional law-making.*

Постановка проблеми. Кінець XIX – початок XX ст. став етапом інтенсивного розвитку українського національного руху, у якому політичні партії відігравали провідну роль як організатори та носії ідей модерної державності. Одним із ключових елементів їхніх програм були положення, що стосувалися прав і свобод людини, які відображали як вплив західноєвропейського конституціоналізму, так і власні правові традиції українського суспільства. Проблема прав людини в партійних програмах цього періоду досі залишається недостатньо комплексно вивченою, адже значна увага дослідників зосереджувалася на питаннях державного устрою, автономії та федералізму, тоді як правозахисний аспект часто розглядався фрагментарно. Історико-правовий аналіз цього питання дозволяє виявити не лише програмні декларації, а й глибокі концептуальні засади, що визначали бачення українськими політичними силами правового статусу особи.

Важливість дослідження зумовлена тим, що у період імперського правопорядку Австро-Угорщини та Російської імперії українські політичні партії діяли в умовах обмежень політичних свобод, цензури та нерівноправного становища українців. У цих обставинах звернення до прав людини мало як стратегічне, так і тактичне значення: воно виконувало мобілізаційну функцію для національного руху та слугувало основою для формування державотворчих проєктів. Партійні програми фіксували вимоги щодо свободи слова, друку, віросповідання, зібрань, забезпечення рівності перед законом, захисту прав національних меншин, що свідчить про прагнення інтегрувати європейські стандарти прав і свобод у майбутній український державний лад.

Наукова актуальність досліджуваної нами проблеми підсилюється тим, що права людини, закріплені у програмних документах кінця XIX – початку XX ст., стали концептуальною основою конституційних актів періоду визвольних змагань 1917–1921 рр., зокрема Конституції УНР 1918 р. та законодавства ЗУНР. Їхнє дослідження дозволяє простежити безперервність розвитку правозахисної ідеї в українській політико-правовій думці. Крім того, аналіз цього історичного досвіду має прикладне значення для сучасного правотворення, оскільки окреслює витoki демократичних цінностей, що нині лежать в основі Конституції України та міжнародних зобов'язань держави у сфері прав людини. Таким чином, вивчення прав людини в партійних програмах українських політичних сил кінця XIX – початку XX ст. є важливим для розуміння процесів становлення національної правової культури, інтеграції у європейський правовий простір та забезпечення тягlostі конституційно-правової традиції.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретичною основою дослідження стали публікації українських вчених Н.Григорук, В.Довганича, Л.Лина, І.Криховецького, А.Кудряченка, А.Костирі, Р.Підлипного, С.Чмир, В.Яремчука та ін.

Постановка завдання. Мета дослідження полягає у комплексному історико-правовому аналізі змісту та концептуальних засад прав людини, відображених у програмних документах українських політичних сил кінця XIX – початку XX ст., з виявленням їхніх джерел, ідейних впливів та ступеня адаптації до національних умов, а також у визначенні значення цих положень для розвитку української правової думки та формування державотворчих проєктів періоду визвольних змагань 1917–1921 рр.

Виклад основного матеріалу. Кінець XIX – початок XX ст. став періодом глибоких соціально-політичних трансформацій, які кардинально змінили політичний ландшафт Європи та визначили нові пріоритети національних рухів, зокрема українського. В умовах індустріалізації, урбанізації та зростання ролі масової політики дедалі більше значення набувала проблема правового статусу особи, її гарантій та можливостей участі в політичному процесі. Ідея прав людини виходила за межі суто юридичної концепції, перетворюючись на універсальний критерій легітимності влади та ключовий орієнтир для модернізаційних процесів.

Для українського суспільства, розділеного між Австро-Угорською та Російською імперією, значення ідеї прав людини посилювалося подвійним тиском. З одного боку, в Австро-Угорщині, попри існування парламентських інституцій та дії конституції 1867 р., українське населення Галичини, Буковини та Закарпаття відчувало політичну та культурну нерівність у порівнянні з панівними націями. З іншого боку, у Російській імперії, до революції 1905–1907 рр., зберігався абсолютний монархічний лад із жорсткими обмеженнями політичних свобод, цензурою та відсутністю парламентського представництва. В обох імперіях українці стикалися з обмеженнями свободи слова, друку, віросповідання, об'єднань, що обумовлювало актуальність боротьби за їхнє закріплення у правовій формі.

Ідея прав людини для українських політичних сил цього часу виконувала кілька ключових функцій. По-перше, вона слугувала засобом мобілізації національного руху, об'єднуючи різні верстви суспільства навколо вимог політичної рівності та соціальної справедливості. По-друге, права людини ставали індикатором європейської інтегрованості українського руху, адже їх формулювання часто спиралося на зразки французької Декларації прав людини і громадянина 1789 р., австрійського конституційного законодавства та німецьких соціал-демократичних програм [8, с. 332]. По-третє, вони створювали концептуальне підґрунтя для майбутніх державотворчих моделей, зокрема через поєднання громадянських, політичних і соціально-економічних прав у єдиній системі.

Особливого значення ідея прав людини набувала у контексті національного самовизначення. Для українських партій кінця XIX – початку XX ст. захист індивідуальних свобод органічно поєднувався з правами нації як колективного суб'єкта політичного процесу. Права людини в їхніх програмах трактувалися не ізольовано, а як складова ширшої концепції прав народів, що передбачала можливість культурної автономії, використання рідної мови в освіті та судочинстві, гарантії політичного представництва.

Соціально-економічний вимір прав людини також був надзвичайно актуальним у цей період. Прискорені темпи індустріалізації, поява нових робітничих мас і загострення соціальних суперечностей зумовили включення до партійних програм вимог про обмеження робочого дня, запровадження соціального страхування, забезпечення права на працю, освіту та гідний рівень життя.

Не менш важливим було й те, що ідея прав людини виступала спільним знаменником для різних ідеологічних напрямів – від ліберально-демократичних до соціалістичних та націонал-демократичних. Попри ідейні розбіжності, усі ці політичні сили визнавали необхідність закріплення базових прав і свобод у конституційному устрої майбутньої української держави. Це створювало основу для міжпартійного консенсусу з ключових питань демократичного розвитку.

Одночасно, конкретизуючи зміст ідей прав людини в програмних документах українських партій, слід конкретизувати умови в яких в яких відбувалося формування партій та їх програм. Насамперед, слід звернути увагу на комплекс соціально-політичних та правових умов, визначених як імперським так і європейським контекстом. Українські землі в цей період були поділені між двома державними утвореннями з різними політичними системами та правовими режимами. Відмінності в конституційних засадах, рівні політичної свободи, механізмах представництва та гарантіях прав і свобод безпосередньо впливали на зміст і пріоритети партійних програм.

В Австро-Угорщині українське населення Галичини, Буковини та Закарпаття перебувало в умовах конституційної монархії, де діяли норми конституції 1867 р., які проголошували певний

обсяг громадянських прав: свободу друку, зборів, віросповідання, рівність громадян перед законом [3, с. 17]. Наявність парламенту (Райхсрату) та крайових сеймів створювала легальні канали політичної участі, якими могли користуватися й українські депутати. Однак формальна рівність не усувала фактичних обмежень, зумовлених національною та соціальною нерівністю, а також виборчими цензами, що значно обмежували представництво українців. Ці обставини сприяли тому, що партійні програми в Галичині та Буковині містили як вимоги збереження та розширення існуючих прав, так і пропозиції нових правових механізмів для забезпечення політичної рівноправності, зокрема загального виборчого права та пропорційного представництва національностей [7].

У Російській імперії, на відміну від Австро-Угорщини, до революційних подій 1905–1907 рр. панував абсолютистський монархічний лад, а політичні партії діяли фактично поза законом. Цензура, відсутність свободи слова, друку, зборів, профспілок, а також переслідування за політичну діяльність визначали особливості партійної діяльності в Наддніпрянській Україні. Відтак, правозахисні положення партійних програм мали переважно декларативний характер, формуючи вимоги до фундаментальної перебудови державного устрою, запровадження парламенту, конституції та основоположних прав і свобод громадян. Лише після маніфесту 17 жовтня 1905 р., який частково лібералізував політичний режим, відкрилися можливості для легалізації партійної діяльності та внесення правозахисної проблематики у публічний політичний дискурс [12, с. 10].

Правовий контекст формування партійних програм українських політичних сил визначався не лише національними умовами, а й загальноєвропейськими тенденціями. У другій половині XIX ст. в Європі сформувалися нові підходи до розуміння прав людини, що поєднували класичні ліберальні свободи з соціально-економічними правами, обумовленими розвитком індустріалізації та робітничого руху. Поширення ідей соціал-демократії, вплив програм Ерфурта (1891) та Готи (1875) [13] сприяли включенню до українських партійних програм положень про право на працю, обмеження робочого дня, соціальне страхування, безкоштовну освіту [4].

Важливим чинником була також рецепція європейських конституційних моделей. Французька Декларація прав людини і громадянина 1789 р. та Бельгійська конституція 1831 р. стали зразками для формулювання вимог про рівність перед законом, свободу слова, друку, віросповідання, свободу об'єднань. Британська концепція *rule of law* вплинула на українські партії через вимоги забезпечення незалежності судової влади та запровадження системи стримувань і противаг. Австрійський досвід *Rechtsstaat* підкріплював ідею правової держави, де гарантії прав і свобод закріплюються конституційно та підлягають судовому захисту.

Соціально-політичний контекст формування правозахисних положень у партійних програмах визначався також розвитком національного руху та боротьбою за культурну і мовну автономію. Для українських політичних партій права людини не обмежувалися лише індивідуальними свободами, вони охоплювали і колективні права нації: право на освіту рідною мовою, використання української мови в адміністрації та судочинстві, захист національної культури. У цьому аспекті відчутний вплив ідей національного самовизначення, сформульованих у працях М. Драгоманова, який підкреслював взаємозалежність прав людини та прав народів.

Важливою особливістю стало те, що партійні програми часто поєднували універсальні права людини з конкретними вимогами, зумовленими соціально-економічною структурою українського суспільства. У індустріалізованій та аграрній Наддніпрянщині акцент робився на правах робітників, а також земельних правах і свободі селян, у аграрній Галичині – на правах селян. Отже, правозахисні положення відображали не лише ідеологічні настанови партій, а й соціально-класову базу, яку вони представляли.

Отже, соціально-політичний та правовий контекст кінця XIX – початку XX ст. створював унікальні умови для формування правозахисних положень у програмних засадах українських політичних партій. Поєднання імперських обмежень, європейських демократичних впливів, соціально-економічних реалій та національно-визвольних прагнень обумовлювало багатовимірність концепції прав людини в українському політичному дискурсі. Це забезпечувало їй не лише декларативний, а й стратегічний характер, що проявився у пізнішому конституційному закріпленні під час визвольних змагань 1917–1921 рр.

Якщо конкретизувати зміст прав людини в програмних документах провідних українських політичних сил, варто виокремити змістовні блоки громадянських, політичних, соціально-економічних та колективних прав.

Так, першою українською політичною партією з чітко визначеною програмою стала Русько-українська радикальна партія (РУРП), заснована 1890 р. Програма партії вимагала запровадження загального, рівного, прямого і таємного виборчого права для всіх громадян незалежно від майнового

цензу та статі, що було радикальним кроком у порівнянні з австрійським виборчим законодавством того часу [9]. Особливе місце займали вимоги щодо свободи друку, зборів і об'єднань, ліквідації цензури, що узгоджувалося з австрійськими Основними законами 1867 р., але передбачало значно ширше тлумачення цих прав. РУРП акцентувала і на соціально-економічних правах: праві на працю, захисті робітників, обмеженні робочого дня до 8 годин, запровадженні соціального страхування [9].

Іншою партією Галичини, яка інтегрувала у свої програмні положення широкий спектр громадянських і політичних прав, особливо наголошуючи на автономних правах національних спільнот у складі федеративної держави була заснована 1899 р. Українська національно-демократична партія (УНДП). Серед основних вимог – гарантія рівноправності громадян незалежно від національності, свобода віросповідання, захист культурних прав, зокрема права на освіту рідною мовою [6, с. 18]. Партія розглядала права людини у нерозривному зв'язку з правами нації, вважаючи, що реалізація індивідуальних свобод неможлива без гарантій колективного самовизначення.

Українська соціал-демократична партія (УСДП), створена 1899 р., відображала у своїх програмних засадах вплив австрійської та німецької соціал-демократії. Поряд із вимогами політичних свобод, зокрема свободи слова, друку, зібрань, рівного виборчого права, партія включала до своєї програми широкий перелік соціально-економічних прав: право на працю, справедливу оплату, обмеження робочого дня, безкоштовну освіту, медичне забезпечення. УСДП розглядала права людини як засіб не лише політичного, а й соціального визволення, наголошуючи на необхідності ліквідації економічної експлуатації як умови для реального здійснення прав і свобод [2, с. 79].

Якщо говорити про українські політичні партії Наддніпрянщини, то їх було в декілька разів більше як в Галичині, але масштабністю в плані впливу на суспільну думку було декілька. Насамперед варто говорити про Українську демократичну партію (УДП), що виникла 1904 р. У програмі УДП акцентувалася увага на запровадженні парламентського ладу, конституції та системи поділу влади. Вимоги щодо прав людини включали свободу слова, друку, зборів, віросповідання, скасування станових обмежень, рівність перед законом, недоторканність особи та житла [10, с. 81]. Партія виступала за впровадження загального виборчого права та участі громадян у місцевому самоврядуванні, що мало стати запорукою демократичного контролю над владою.

Схожі ідеї були в програмі Української радикальної партії (УРП), що діяла з 1904 р., і виступала за поєднання демократичних свобод із соціально-економічними положеннями: право на землю для селян, справедливу орендну плату, регулювання робочого часу, соціальний захист робітників. Програма УРП підкреслювала необхідність рівноправності всіх націй імперії, право на використання рідної мови в адміністрації, освіті, судочинстві [1].

Назагал, реалізацію ідеї прав людини в програмах українських політичних партій, можна звести до трьох ключових закономірностей. По-перше, у всіх партійних програмах права людини виступали не ізольованою категорією, а складовою ширшого політичного проекту – модернізації суспільства, досягнення національної автономії чи незалежності, соціального визволення. По-друге, правозахисні положення мали різний ступінь конкретизації: від загальних декларацій про свободу слова чи рівність до детальних вимог щодо змін у виборчому законодавстві, створення незалежного судочинства, впровадження соціального страхування. По-третє, у програмах галицьких партій правозахисна проблематика була більш розвинутою інституційно завдяки наявності парламентської практики в Австро-Угорщині, тоді як у Наддніпрянщині – більш декларативною і спрямованою на радикальну зміну політичного режиму.

Важливо зауважити, що правозахисні положення, сформульовані у програмних документах українських політичних партій кінця XIX – початку XX ст., мали не лише декларативний чи пропагандистський характер, а й виконували функцію інтелектуального та концептуального підґрунтя для державотворчих процесів. Їхня значущість проявилася у кількох взаємопов'язаних площинах: у прямому впливі на конституційне нормотворення періоду визвольних змагань 1917–1921 рр., у формуванні національної правової традиції та у визначенні пріоритетів української політико-правової думки на подальші десятиліття.

Для прикладу, програма Української демократичної партії, яка ще до революційних подій 1917 р. вимагала запровадження парламентського ладу, конституційних гарантій прав і свобод, рівності перед законом та незалежного судочинства, знайшла своє відображення у Статуті про державний устрій, права і вільності УНР (Конституція УНР) від 29 квітня 1918 р. Цей основний закон прямо закріплював, що «вся влада в Українській Народній Республіці походить від народу», і містив окремий розділ «Права громадян УНР», де проголошувалися свобода слова, друку, віросповідання, зібрань, об'єднань, страйків, недоторканність особи й житла, рівність усіх громадян без огляду на походження, національність чи віросповідання [5].

Особливо показовим є те, що Конституція УНР поєднувала громадянські й політичні права з соціально-економічними гарантіями, закріплюючи право на працю, відпочинок, освіту, соціальне забезпечення. Це свідчило про рецепцію положень соціал-демократичного характеру, притаманних програмам РУРП, УСДП та УРП.

Аналогічно і Тимчасовий Основний Закон ЗУНР від 13 листопада 1918 р. також увібрав у себе низку положень, сформульованих українськими політичними партіями Галичини. В ньому визнавався український народ єдиним джерелом державної влади, гарантувалися свобода слова, друку, віровизнання, зборів, страйків та об'єднань, рівність усіх громадян перед законом [11]. У галузі колективних прав особливе місце займала гарантія рівноправності національних меншин, що відповідало настановам УНДП та її концепції культурно-національної автономії.

ЗУНР зберігала і розвивала парламентську традицію, закладену в Австро-Угорщині, адаптуючи її до українського державотворчого контексту. Цей досвід був важливим елементом еволюції національної правової думки, оскільки показував можливість органічного поєднання демократичних стандартів з умовами національної державності.

Назагал, інтеграція положень про права людини у програмні документи політичних партій кінця XIX – початку XX ст. заклала підвалини для утвердження правозахисної парадигми в українській політико-правовій думці. Вона передбачала розуміння прав людини як не лише індивідуальних свобод, а й соціальних, економічних та культурних можливостей, а також колективних прав націй. Цей підхід був суттєво ширшим за класичну ліберальну модель і відображав потреби суспільства, що перебувало у стані національного відродження та соціальної модернізації.

Партійні програми фактично виступали лабораторією, в якій відбувалося осмислення і кодифікація прав людини в українському контексті. Вони містили як універсальні стандарти, так і адаптовані до національних умов положення, що згодом вплинули на формулювання сучасних конституційних норм.

Історичний досвід українських політичних партій кінця XIX – початку XX ст. у формулюванні правозахисних положень зберігає свою актуальність для сучасного українського правотворення. По-перше, він демонструє, що права людини були усвідомлені як фундамент державності задовго до набуття незалежності, і їх закріплення в конституційному ладі розглядалося як умова легітимності влади. По-друге, він свідчить про глибоку вкоріненість ідей поєднання індивідуальних та колективних прав, що має особливе значення у сучасному контексті захисту прав національних меншин та культурної ідентичності. По-третє, він підтверджує, що соціально-економічні права, нарівні з громадянськими і політичними, були інтегровані в українське бачення прав людини, що узгоджується з сучасними міжнародними стандартами, закріпленими у Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.).

Висновки. Партійні програми українських політичних сил кінця XIX – початку XX ст. засвідчують високий рівень інтеграції ідей прав людини у національний політико-правовий дискурс, що поєднував європейські стандарти з потребами українського суспільства. У різних ідеологічних напрямках – ліберально-демократичному, соціал-демократичному, національно-демократичному – права людини трактувалися як базова умова легітимності влади та невід'ємний елемент майбутньої державності. Громадянські та політичні свободи – свобода слова, друку, віросповідання, зібрань, рівність перед законом – органічно доповнювалися соціально-економічними правами, такими як право на працю, освіту, соціальне забезпечення. Особливістю українського контексту було поєднання індивідуальних прав із колективними правами нації, що передбачало культурну та мовну автономію, пропорційне представництво й захист національної ідентичності.

Список використаних джерел:

1. Григорук Н. Українська демократична партія і Українська радикальна партія: утворення, програми та об'єднання. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Hryhoruk_Nataliia/Ukrainska_demokratychna_partiia_i_Ukrainska_radykalna_partiia_utvorennia_prohramy_ta_obiednannia.pdf
2. Довганич В.А. Ідеологія соціал-демократичного спрямування та етапи її трансформації у правовій свідомості галичан кінця XIX – початку XX ст. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право.* №5(17), 2018. С. 78-83.
3. Ілин Л.М. Ідея «соборності» в державотворчих концепціях Галичини XIX–початку XX ст. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія: Право.* 2019. Вип. 8. С. 15-21.

4. Історія держави і права зарубіжних країн: підручник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Бандурки ; [Бандурка О. М., Швець Д. В., Бурдін М. Ю., Головка О. М., та ін. ; вступ. слово О. М. Бандурки]. Харків : Майдан, 2020. 618 с.
5. Конституція Української Народньої Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР). Офіційний портал Верховної ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18#Text>
6. Криховецький. І. З. (2020). Сеймова та парламентська діяльність українців як чинник структуризації політичного руху Галичини на межі XIX-XX ст. *Юридична наука*. Вип. 1(5(107)). С. 16–23. URL: <https://doi.org/10.32844/2222-5374-2020-107-5-1.02>
7. Кудряченко А. І., Калінічева Г. І., Костиця А. А. Політична історія України XX століття: Підручн. для студ. вищ. навч. закл. К.: МАУП, 2006. 696 с.
8. Підліпний Р. О. Ліберально-демократична концепція прав людини у правовій думці Галичини кінця XIX – початку XX ст. *Часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, 2015. Вип. 11. С. 331-335.
9. Програма Русько-української радикальної партії. *Народ*. Рік І. Ч. 20. 15 жовтня 1890. С. 301-303. URL: <https://www.ditext.com/pavlyk/radical.html>
10. Чмир С. Г. Українська демократично-радикальна партія: організаційний устрій, чисельність, соціальний склад (1905 – 1908 роки). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя: ЗІОІ, 1999. Вип. VI. С. 76-89. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Chmyr_Svitlana/Ukrainska_demokratychno-radykalna_partiia_orhanizatsiinyi_ustrii_chyselnist_sotsialnyi_sklad_1905-19.pdf
11. Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії, ухвалений Українською Національною Радою на засіданню 13 падолиста 1918. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0009300-18#Text>
12. Яремчук В. Українські політичні партії Наддніпрянської України і I та II Державні Думи: перший досвід парламентаризму. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2010. Вип. 4. С. 7-23.
13. The Gotha and Erfurt Programs. URL: <https://history.hanover.edu/courses/excerpts/111gotha.html>

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 26.08.2025
Дата публікації: 29.09.2025.